

Розділ 7 Іудаїзм — національно-державна релігія єврейського народу

§ 1. Історичний контекст виникнення іудаїзму

Процес формування релігії древніх євреїв відомий з перших книг Біблії. Ще на початку II тис. до н. е. євреї, як і інші племена Аравії та Палестини, були політеїстами. В кожній етнічній спільноті був свій головний бог. Одним з таких богів був Яхве, культ якого пізніше по

ши

-рився серед усього єврейського народу. У формуванні іудаїзму відіграли значну роль єгипетські, перські, месо-потамські, можливо, навіть індійські релігійні уявлення. Так, біблійна космогонія (створення Богом світла та тверді з п'ятьми та хаосу) дуже нагадує єгипетську і індійську; 103-й псалом Біблії та гімн єгипетському богові Атону (культ якого було впроваджено Ехнатомом) за змістом і структурою ма

йж

є однакові. Зустрічаються й елементи зороастризму — віра у янголів, ідея кінцевості історії. Походження перших людей Адама й Єви в іудаїзмі збігається з месопотамською версією створення їх з глини (адама — земля, глина). Але далі біблійна оповідь вже відрізняється від інших релігійних версій.

Основні події біблійної оповіді. Перші люди безтурботно жили в квітучому саду — Раю. Їм було дозволено Богом усе, крім того, щоб наближатися до дерева пізнання і вічного життя. Але втілення світового зла — Змій підбив першу жінку Єву зірвати плід з цього дерева, покусити його й дати поїсти Адамові. Порушивши заборону, люди ніби зрівнялися з Богом у знанні добра і зла, і Він покарав їх, вигнав

ши

з Раю і наславши на них важку працю, нещастя, біль, хвороби, смерть, що мали стати спокутою за скоєний гріх.

Бог вимагав, щоб люди довели свою відданість Йому і повернулися до Нього. Але люди стали ще гіршими, бо стали вчиняти безліч гріхів — від вбивства і крадіжок до мужелозтва. За це Бог покарав майже всіх людей, крім праведника Ноя, наславши на них

потоп. Ноеві ж Він звелів побудувати корабель і взяти на нього свою жінку і по парі усіх тварин та рослин. Після потопу від Ноя відро-дилося все людство. Зокрема, іудейський народ походить від Авраама. Авраам аж до старості не мав дітей і вже не сподівався їх мати. І тоді Бог явив диво — від Авраама роз-починається рід «нового людства». Перший син Авраама, Ізмаїл, народився від рабині Єгипетської (араби вважа-ють, що саме від нього походить «Божий народ»), мен-ший же син Ісаак — від вже старої жінки Сари. Біблійна легенда оповідає, як Бог послав важке випробування Ав- раамові, наказавши принести в жертву сина Ісаака. Коли Авраам вже готувався зарізати сина задля жертви, Бог, побачивши його відданість, через янгола відвів його руку з ножом і звелів зарізати для жертви ягня. Тоді ж між Богом та Авраамом укладається особлива угода — За-повіт, згідно з яким Бог пообіцяв дати потомству Авра- ама землю, «де тече молоко і мед». Це стало можливим тільки після 400 років важких випробувань у єгипетсько-му полоні. У Ісаака народився син Яків, від якого похо-дить 12 колін (родів) ізраїлевих, тобто різних гілок єврейсь-кого народу. Син Якова, мудрець Йосип, став радником фараона. Перебування в Єгипті ставало дедалі більш не-стерпним, тому євреї на чолі з Мойсеєм вийшли з Єгип-ту. Протягом 40 років Мойсей водив свій народ Синай- ською пустелею і під час подорожі отримав від Бога За-повіді, в яких містяться норми життя євреїв. Зрештою євреї дійшли до Ханаана (сучасні території Ізраїлю, Па-лестини, Сирії, Іорданії). Вважається, що саме там зна-ходиться Ерец-Ізраель — Обітована Земля, яку обрав для єврейського народу сам Бог, і що Ерец-Ізраель є центром Всесвіту, Єрусалим— центром Ерец-Ізраелю, а Храм — центром Єрусалиму, Ковчег Заповіту — центром Храму і там знаходиться евен штія (наріжний камінь) світо- будівлі. Саме з цієї землі Бог створив Адама, і втрата цієї землі єврейським народом з точки зору іудаїзму призво-дить до галут — всесвітньої катастрофи.

Після підкорення населення земель Ханаану утвори-лася перша єврейська держава. Найбільшого розквіту вона досягла за правління царя Соломона (XI — X ст. до н. е.), але вже після його смерті держава розпалася на дві частини: Ізраїль та Іудею.

Періодизація іудаїзму. Традиційно історію єврейсько-го народу розбивають на періоди, пов'язані з існуванням головної святині євреїв — Храму, єдиного місця, де згід-но з настановами іудаїзму може відбуватися в повному обсязі релігійна церемонія з жертвопринесенням.

Період першого Храму, з часів побудови в Єрусалимі в X ст. до н.е. Соломоном до 586 р. до н. е., коли Єрусалим захопив Вавилон. Храм було зруйновано, а більшість євреїв переселено до Вавилону.

Період другого Храму — з 538 р. до н.е. (після завоювання Вавилону перським царем Кіром євреям було дозволено повернутися до Єрусалиму і збудувати Новий Храм) до 70 р. н. е., коли римлянами було зруйновано і другий Храм.

Період діаспори— після придушення Римом повстань 66—70 та 132—135 рр. Тоді було зруйновано Єрусалим і почалася масова міграція євреїв до Вавилону, в Африку, Середню Азію (Бухара), Поволжя та Крим (Хазарський каганат), до Західної Європи.

X—XII ст. — період розквіту єврейської культури в Іспанії та Португалії. Але у XV ст. в Іспанія та Португалії почалися гоніння на євреїв, вони емігрували до Франції, звідки невдовзі теж зазнали вигнання. Більшість потягнулося до Німеччини, Австрії, Польщі, Литви, а після другого розділу Польщі опинилися в Російській імперії. З початку XX ст. почалася масова еміграція в Америку, де зараз живе найбільша в світі єврейська і відповідно іудейська громада.

У 1948 р. утворилася держава Ізраїль із сильним впливом іудейських засад у всіх сферах суспільного життя.

---

§ 2. Священні книги іудаїзму

Святе писмо іудаїзму складається з таких текстів:

1. Тора (П'ятикнижжя Мойсея):

«Буття» — про створення світу Богом, про Адама та Єву, гріхопадіння, потоп.

«Вихід» — про вихід єврейського народу на чолі з Мойсеєм із земель єгипетських.

«Левіт» — збірка релігійних догматів, норм та правил.

«Числа», «Второзаконня» — історія євреїв після звільнення з єгипетського полону.

Ці книги датуються XI ст. до н. е., а мова в них йде про події XIV—XIII ст. до н. е.

2. Танах (Невіїм та Ктувім). У період другого Храму до Тори додаються 21 книга Пророків (Невіїм), а також 16 книг Писання (Ктувім).

3. Талмуд. Після зруйнування першого та другого Храмів було втрачено дуже багато примірників канонічних текстів. Виникла потреба в коментарях до священних книг. Так протягом тривалого часу у III—VI ст. виникли книги, які отримали назву Талмуд — «завершене вчення». Ця величезна за обсягом група текстів (20 томів) поділяється на Мішну («повторення», йдеться про письмове повторення усних коментарів до неясних місць Тори) та Гемару («вчення розбирати», тобто тлумачити неясні місця в Торі та Мішні). У свою чергу, кожна з цих частин поділяється на Галаху — вчення про «правильний шлях» у житті, збірку ритуальних правил, та Агаду — сказання, притчі, які не мають однозначного висновку. Протягом багатьох століть Талмуд для євреїв був основою законодавства, судочинства та морально-етичних настанов.

§ 3. Іудаїзм і традиції права й судочинства єврейського народу

У найдавніші часи батько, як голова роду, мав право і владу судити всіх його членів, аж до вирішування питань їхнього життя та смерті (Бут. 38:24). Згодом ці повноваження перейшли до голів родів (колін), на які поділявся єврейський народ. За часів Мойсея з числа старійшин обирались наймудріші, правдиві та бескорисливі, які виконували обов'язки начальників та суддів над сотнями і тисячами людей. Вони були зобов'язані судити чесно і правильно — відповідно до норм Тори. У відносинах між суддями не було ієрархії, кожен з них приймав рішення самостійно.

Суди в містах розташовувались на відкритому місці — біля міської брами чи на ринковій площі. Для вирішення важких справ збирався вищий суд, який засідав у головному Святилиці і складався зі священників та суддів під головуванням первосвященника і світського судді. Згодом вища судова влада перейшла до царів, які почали призначати суддів у різні міста для вирішення як релігійних, так і світських справ.

Вже за часів Ісуса Христа в єврейського народу розрізнялося три рівня судів.

1. Суд першої інстанції, який складався з трьох осіб і займався розглядом найпростіших справ.
2. Міський суд у складі 23 осіб, який розглядав більш масштабні справи.
3. Верховна рада і водночас Верховний суд або синедрион, який складався з 71 судді і засідав в Єрусалимі на чолі з первосвященником Храму. В ньому вирішувались найважливіші релігійні та світські справи.

На відміну від практики багатьох інших сусідніх держав, для іудейського судочинства була характерна відсутність тортур як засобу дізнання. Рішення суду приймалося привселюдно.

Ті, хто звертався до суду, особисто прибували на засідання; скарги та звертання викладалися в усній формі. Якщо обвинувачуваний або відповідач не з'являлися добровільно, то суд приймав рішення про їх примусовий привід. Адвокатів або повірених не було. Судді мусили досконало дослідити обвинувачення, позови і пояснення (Втор. 1:16, 13:14). Для встановлення істини у сімейних справах було достатньо просто слова батька або матері, які, скажімо, звинувачували непокірного сина (Втор. 22:25). Традиційним засобом встановлення істини вважалося звернення до показань свідків, особливо в кримінальних справах (Втор. 17:6). Пропонувалося суворе випробування свідків, а в разі з'ясування неправдивості показань брехливого свідка піддавали тому ж покаранню, що й засудженого. При недостатній кількості доказів вдавалися до клятви (Євр.6:16). У разі відсутності доказів і взагалі будь-яких засобів до відкриття істини закликали до божественного вирішення шляхом кидання жеребу (1 Цар. 14:40).

---

§ 4. Догматика іудаїзму

Бог є єдиним для всіх. Вважається, що згадувати та називати справжнє ім'я Бога не можна

а. («Не промовляй імені Господа, Бога твого, марно, бо Господь не залишить без покарання того, хто промовляє ім'я його марно» (Вих. 20:7). Тому використовують ті умовні імена, які лише близькі до так званого тетраграматону — справжнього імені Бога з чотирьох літер — йод, хе, вав, хе: Ягве, Елокім (перекладається як Бог), Саваоф (власне цаоф, від цава — армія), тобто «Господь воїнства», вислів — «Це ім'я». Тетраграматон у написі відрізняється від слова егуді (єврей) тільки однією літерою «далет». Назва цієї літери означає двері, тобто євреї — це «двері», крізь які Бог відкрив себе всьому людству.

Бог обрав саме єврейський народ «своїм» народом, тоб-то надав йому перевагу перед усіма іншими народами. Вважається, що саме євреї, які важко потерпали протягом своєї історії, першими відчують на собі увагу Бога, його світло та любов. Ця богообраність народу Ізраїля підкреслює його місце в світі: нести усім іншим народам знання про єдиного істинного Бога. Вважається, що євреї несуть на собі особливу відповідальність за те, що відбувається в історії. Ідея богообраності має свій зворот-ний бік: якщо народ не виконує покладеної на нього місії, то й покарання Господнє перш за все стосується саме його (ортодоксальні євреї завжди пов'язували поширення зла у світі з грішністю окремих представників єврейського на-роду). Тому підкреслюється, що іудей повинен бути доб-рочинним, незважаючи на будь-які випробування.

У «Книзі Іова» розповідається, що якийсь Іов довго жив у добробуті, шануючи Бога. Тоді Бог вирішив випро-бувати віру Іова — загинула його худоба, померли діти, а сам Іов вкрився гнійними виразками. Однак протягом довгого часу Іов все одно не переставав шанувати Бога: «Якщо я дякував Богу в радості, то невже я не прийму від Нього нещастя?» Для знайомих Іова дуже важливо було зрозуміти, за що ж Бог його карає, бо вони знали його як людину безгрішну. Якщо не за гріхи, то за що ж? Коли вже й сам Іов не витримав і звернувся з таким запитан-ням до Бога, Він відповів, що то не людська справа — за-питувати, за що, бо потрібно зберігати міцність віри зав-жди, що б не відбувалося. Шляхи Господні не сповідні! Потім Бог повернув Іову здоров'я, а жінка народила інших дітей. Це біблійне оповідання давало єврейсько-му народові сили протягом усієї його історії зберігати віру в Бога, незважаючи на складні історичні обставини.

Крім віри в єдиного Бога — абсолютну силу і сутність іудаїзм пропонує віру в відносні надприродні сили та істо-ти, серед яких є янголи та демони. Янголи — посланці Бога і виконавці Його наказів. Противник Бога — носій зла Сатана (грецьк. диявол) — це янгол, що відпав від Бога. Сатані підкоряються демони (чорти). Вони споку-шають людину та намагаються відвернути від шляху до Бога. Тому важливо вміти протистояти злу. Це протисто-яння у мирському житті виправдовує значущість прин-ципу таліона «Око за око, зуб за зуб» — тобто злу не слід коритися, а треба протистояти і духовно (каяттям та мо-литвою) і фізично (протидією).

Останнє положення іудеї часто ілюструють притчею релігійного авторитета раббі Аківі. Коли якимось риби втікали від сіток рибалок, одна риба сказала іншим: «На-віщо нам жити у воді, де стільки небезпек — давайте вий-демо на берег!» Інші ж риби ніби-то відповіли: «Якщо ми змінимо звичну стихію, загинемо точно». З цієї немудря-щої притчі раббі Аківі зробив висновок: «Так само, якщо ми вивчаємо Тору, це небезпечно, але якщо перестанемо вивчати її, загинемо точно».

Вчення про кінець світу (есхатологія). Вважається, що історія — це процес повернення до Бога, яке завершиться лише тоді, коли Бог вирішить, що людина гідна Його як творіння. Перед кінцем історії відбудеться вирішальна битва зла та добра, життя стане дуже нестерпним, але потім прийде Месія (від машіах — помазаник) і врятує людство від страждань.

Етика послуху (покірності Божій волі). Цей послух про-являється у тому, щоб дотримуватися букви і духу Писання. Для іудаїзму взагалі характерне уважне ставлення до слова та букви. Тому дуже важливо знати, де, як і за яких обставин використовувати у релігійних справах слова і які саме.

Тіло людини створене з пороку земного. Але тіло — це не темниця душі, а дар Божий. Тому люди повинні дбати про нього, і взагалі потрібно не нехтувати матеріальним доб-робутом, а докладати зусиль для його досягнення.

Тіло та душа утворюють неподільну єдність. Вважа-ється, що у людини дві душі — тваринна і божественна, і божественна душа повинна постійно перемагати.

---

§ 5. Релігійні звичаї єврейського народу

Виконувати волю Бога для іудеїв означає виконувати не лише Заповіді Тори, але й ще 613 правил-міцвот. Ці правила складаються з 365 заборон та 248 обов'язків, причому виконання одного правила вимагає виконання іншого.

Жертвопринесення можуть відбуватися тільки у Храмі (зараз збереглася лише Західна стіна Другого Храму — Стіна Скорботи, або Стіна Плачу, що була відвойована сучасним

Ізраїлем під час шестиденної війни у 1976 р. з Йорданією). В наш час на Храмовій горі розташовано мусульманські ме-четі Омара-Аль та Акса (Куббат ас-Сахра).

Жертвопринесення вважається дуже в

ажл

ивим актом, бо, по-перше, воно має містичне значення: відкриваються дуже важливі канали спілкування між нашим світом та Богом; а по-друге, символічне значення: коли згоряє жертва, іудей вважає, що то замість нього гине тварина з його гріхами. Саме зад-ля жертвопринесень і потрібно відбудувати Храм.

Поки він не відбудований, місцем молитовних зі-брань є синагога (від грецьк. «зібрання»). Жертви в ній не приносяться. В тій стіні синагоги, що орієнтована на Єрусалим, розташовано арон кодеш (святий ковчег) — шафа, де зберігаються сувої Тори. Ті, хто молиться, повертаються обличчям до арон кодеш. Синагогальне богослужіння проводить уповноважена людина — шлях циббур (посланець, уповноважений громади). По субо-тах та на свята молитви читають приспівом. Це робить або особливий співак (кантор, хазан), або сам голова ре-лігійної общини — раввин.

Молитва — тфіла — це звернення до Бога, розмова з Ним. Щоб підкреслити особливість миті спілкування з

Господом, використовують тфілін — дві чорні коробоч-ки, що прикріплюють під час молитви до лоба та на праву руку. Крім того, до молитовного одягу входять ци- цит — китиці з вузликами, щоб згадувати заповіді, та талит — накидка.

Існують три основні молитви: Шахаріт (вранішня); Мінха (післяполуденна); Маарів (вечірня). Молитися мож-на і вдома, але є такі молитви, що вважаються дієвими лише тоді, коли в них беруть участь не менше 10 чоловік.

На восьмий день після народження хлопчика відбу-вається церемонія обрізання його крайньої плоті, що по-винно нагадувати про Заповіт між Богом та всім єврей-ським народом. Крім того, існують обряди введення у по-вноліття синів та дочок Заповіту — Бар-міцва та Бат-міцва. Їх здійснюють, коли хлопці досягають віку 13 років та 1 день, а дівчата 12 років і 1 день. Після цього вони відпові-дають тільки за свої вчинки і не караються за гріхи батьків.

Важливе значення в житті іудейської громади має кашрут — дозвіл вживати в їжу ті або інші продукти. Зокрема, дозволено вживання м'яса лише «чистих тварин»

— жуйних парнокопитних ссавців, як диких, так і домашніх. Тварини, які мають лише одну ознаку (наприклад, свиня — тварина парнокопитна, але не жуйна; заєць — жуйний, але не копитний) вважаються нечистими. Не можна вживати в їжу м'ясо усіх хи

ж птахів, а також птахів болотних та водоплаваючих (окрім гуски та качки). Рибу мож

на їсти лише ту, яка має хоча б один плавник та луску, що легко відокремлюється. М'ясо повинне бути кошерним — без крові, яка пов'язується з душею тварини. Вбивати тварину потрібно так, щоб смерть настала відразу. Забороняється варити м'ясо з молоком, в

жи

вати цю суміш у їжу, використовувати її з іншою метою.

Традиційний верхній одяг ортодоксальних іудеїв — довгий сюртук чорного кольору. Голова завжди вкрита, навіть уві сні — це має постійно нагадувати про те, що завжди є Хтось вищий за людину.

Потрібно вшановувати суботу. Цей день присвячують відпочинку та спілкуванню з Богом. Єврейська субота починається з заходу сонця у п'ятницю і продовжується до власне суботнього заходу, коли з'являються три перші зірки. У цей день не можна нічого робити, навіть розводити вогонь або готувати їжу.

Кожен чоловік дякує Богові за те, що створив його не жінкою, а жінка дякує Богові за те, що створив її заради послуху чоловікові.

В іудаїзмі досить довго існувала традиція так званого левіратного шлюбу. Вдова, що не має дітей, разом зі власністю померлого чоловіка переходить під опіку брата померлого і не може самостійно визначати свою подальшу долю. Якщо цей брат бере з нею шлюб, то їх перша дитина буде вважатися дитиною померлого. Такий шлюб можливий, навіть якщо у цього брата вже є жінка. Проте він має право відмовитися від такого шлюбу. У 1871 р. цей вид шлюбу було заборонено, але деякі прихильники ортодоксального іудаїзму наполягають на введенні його знову.

§ 6. Течії іудаїзму

1. Каббалістика (походить від «каббала» — переказ). Про неї стало відомо в Європі лише в XIV ст., хоча започаткував її ще в I—II чи в II—III ст. Шимон Бен Йохай. За легендою, він протягом 12 років перебував у печері, де рятувався від переслідувань римлян. Після цього він отримав тайне знання змісту Святого Письма і виклав його у книзі «Зоґар» (сґйво).

Вважається, що пізнання Бога відбувається через пізнання світла — відчутти це сґйво може лише людина, яка досягла особливого екстатичного стану під час звернення до Бога. Представники вчення Каббали вважають, що все знання про світ було надане Богом вже Мойсею (весь комплекс цих знань був у Святому Письмі).

Потрібно лише знайти ключ (шифр), який дасть змогу зрозуміти божу істину. Бог та світ утворюють єдність. Отже, пізнання природного світу і є пізнання Бога. Ключ до потаємного знання — це також 10 чисел та 22 літери івриту, тлумачення яких у Торі дає можливість отримати надлюдське знання світу.

2. Караїми (від слова караїм — той, хто читає). Течія виникла ще в VIII ст. Засновником вважається Анан бен Давід. Головна ідея — відмовитися від усіляких коментарів, повернутися до письмової Торі. Це форма своєрідного протестантизму — повернення лише до Святого Письма. Не випадково ортодоксальні рабини надалі вирішили обмежити доступ до вивчення Каббали. Невелика кількість караїмів живе в Україні та Литві.

3. Хасидизм (від хасид — благочестивий). Засновником був Ізраель бен Еліезер (1700—1760), що народився на території сучасної України. Отримав прізвисько Баал Шем Тов (скорочено Бешт) — «Той, що має добре ім'я».

Основна ідея хасидів — до Бога можна наблизитись не лише вивченням Тори, але й завдяки відчуттям щирого люблячого серця. Перед Богом слід відчувати радість, а не страх. Тому під час молитов хасиди танцюють і співають.

Хасидські спільноти групувалися навколо цадиків — праведних та досконалих людей. Після смерті Бешта хасидизм розколовся на декілька напрямків, найбільш активним з яких стала течія хабад.

Хабад — аббревіатура слів «хокма» (мудрість), «біна» (розум), «даат» (знання). Разом ці три слова визначають людське знання в усій його повноті. У XIX ст. Шнеур Залман відновлює акцент на інтелектуалізації хасидизму — це було звертання до знання не тільки раціонального, але й того надраціонального, що надходить безпосередньо від Бога.

Раніше резиденція голови хабадників була в містечку Любавичі (на Смоленщині), тому цадики носили титул Любавичівський ребе. Після революції 1917 р. ребе залишив Росію, і його резиденція зараз у Нью-Йорку.

---

§ 7. Сучасний іудаїзм

У сучасному іудаїзмі розрізняють три основних напрямки:

— ортодоксальний, що зберігає незмінними традиційні ідеї та культ;

— консервативний, поширений головним чином у США, — ритуали дещо спрощені, але догматика залишається незмінною;

— реформістський, що поширюється з Німеччини на Західну Європу з XIX ст., — докорінна трансформація релігійного життя.

У сучасному Ізраїлі інститути іудаїзму тісно пов'язані з державними структурами та фінансуються з держбюджету. З моменту утворення Ізраїлю в ньому діє так звана загальноприйнята домовленість.

1. Субота є вихідним днем, і в цей день не повинні працювати державні установи та приватні підприємства, магазини, громадський транспорт.

2. Релігійна ортодоксальна освіта існує незалежно від світської.

3. Справи укладання шлюбу та розлучення перебувають у компетенції судів рабинів.

4. Верховний рабинат Ізраїлю контролює не лише релігійні установи, але й поширює свою діяльність на світські сфери життя. Головною релігійно-політичною партією, що представляє інтереси рабинату в парламенті (кнессеті) та в уряді, є Мафдал (національно-релігійна партія).

5. Повсюди зберігаються вимоги кашруту.

6. Громадянином Ізраїлю може стати або єврей за етнічним походженням (принаймні по материнській лінії), або іудей за віросповіданням. Взагалі ще з 444 р. до н. е. шлюби євреїв з не-євреями були заборонені.

На державній службі Ізраїлю зараз перебуває 450 рабинів, що займаються оформленням актів цивільного стану, впроваджують контроль над кашрутом та правилами дотримання вимог суботи та єврейських свят, займаються духовними справами в ізраїльській армії. У десяти містах діє 24 рабинських суди.

Релігійні школи в сучасному Ізраїлі становлять близько 17% від кількості всіх середніх навчальних закладів держави, а 1/4 частина навчального часу в усіх ізраїльських школах відводиться вивченню релігійних дисциплін.

Питання до самопідготовки

1. Що таке монотеїзм? Під впливом яких соціальних явищ він почав формуватися?

2. Які з цих ідей повторюються в більшості релігій: 1) ідея створення світу Богом; 2) ідея визначення Богом подій, що відбуваються у світі; 3) ідея доцільності світового устрою; 4) ідея душі як особливої сутності людини; 5) або всі перераховані?

3. Коли і де виник іудаїзм? Причини його виникнення?

4. Етапи розвитку іудаїзму.

5. Які з перелічених рис характерні для віровчення і культу іудаїзму: а) ідея переродження душі; б) ідея нірвани; в) визнання Тори як віросповідального джерела; г) свято Суккот; д) монотеїзм; е) месіанізм; є) есхатологія; ж) віра у божественну природу Ісуса Христа?

6. Чому більшість іудеїв діаспори прихильні до хасидизму?